

*Акад. Хв. Ів. МИЩЕНКО,
дійсний член Української Академії Наук.*

ΑΘΙΓΓΑΝΟΙ НЕ ЦИГАНИ.

Що візантійські *Αθίγγανοι*—це предки наших циган, така думка, починаючи з XVI століття, була розповсюднена, ба навіть панувала в науці¹⁾. Між іншим, на неї цілком пристав і російський учений, професор (спочатку Казанського, далі Новоросійського, а потім Московського університету) О. С. Павлов. В одній із своїх розвідок, присвячених візантійсько-українським пам'яткам, він каже: „циганки — эти всесявътныя ворожеи и знахарки,— уже давно были известны византійцамъ подъ именемъ А т и н г а н о къ (*Αθίγγανοι*)”, і далі він наводить кілька прикладів уживання слова *Αθίγγανοι* у візантійських письменників, починаючи VI ст. з Тимофія пресвітера й кінчаючи XIV ст. М. Властарем²⁾.

Через свою справді високу наукову вартість, книга проф. О. Павлова значно розповсюдилася (вона виходила аж двома виданнями³⁾), а тому спопуляризувавсь у відповідних колах і висловлений у цій розвідці погляд на Атинган, як на предків циган.

Зовсім на іншу позицію в цьому питанні стали історики-філологи. Найгрунтовніше проклав тут шлях відомий Фр. Міклошич. В органі філологічно-історичні класи Віденської Академії Наук він кілька років друкував величезну розвідку: „Про говірки й мандрування циган Європи”, і в цю розвідку ще в 1877 році включив і окремий „додаток”: „Звістки про Атинган”⁴⁾. Основна думка його така: Атингани — це „секта, а не народність”, проте назва „циган” вийшла

¹⁾ Див., напр., С. Рейсег. *Comment. de praecip. gener. divinationum. Vitebergae* 1572, 160 і інш.—Між іншим, цієї думки додержувавсь і відомий літургіст Яків Гоар († 1653 р.): він каже: „De Athinganis... Eorum reliquiae ac successores Italis T sing a g i, nobis (у французів) Boemii vel Aegyptii, quod ex Oriente profecti in illas partes, et inde versus nos penetrarint”. — „Про Атинган... їх рештки й нашадки — у італійців цінгари, у нас богемці, або єгиптяни, що пішли від Сходу, пробралися в ті сторони, а відтіля до нас”. Див. примітки Як. Гоара на *Chronograph. Theophanis. Migne*, p. gr., t. CVIII (edit. 1863 року) col. 979—980.

²⁾ А. Павловъ. *Номоканонъ при Больш. Требн.*, 2 изд., Москва 1897 г., стр. 133—134. То правда, О. С. Павлов тут-же помічає (і хто зна, як це вже пасує до провідної думки!), що зазначені письменники „относили атинганъ къ числу христіанскихъ еретиковъ” (а не циганъ?). *Ibid.*

³⁾ Перше—1872 р., друге, цілком перероблене, 1897 р.

⁴⁾ Див. *Denkschriften der Akad. d. Wissenschaften, Wien* 1877, sechsundzwanzigster Bd. S. 55 ff.

з слова Атинганин: „адігхис”, „атеїхис”, „төїхис” „циган” — ось основні етапи цієї філологічної еволюції¹⁾. З думкою Міклошича, хоча потроху й сперечаються, ба більше погоджуються²⁾, включаючи її навіть в енциклопедії, де мову про Атинган звичайно ведуть в історії циган, і під словом „цигани”, а не „Атингани”, себ-то саму думку про те, що Атингани не були циганами звичайно висловлюють під терміном „циган”, а не „Атинганин”³⁾.

З приводу сuto-лінгвістичної сторони справи, ми звернулися до відповідного фахівця, орієнталіста-філолога, й одержали від нього таку відповідь (наводимо витяги з неї): „про походження циган є стаття Й Анастаса Кармеліта арабською мовою⁴⁾ в бейрутському єзуїтському журналі „Аль-Машрик” 1902 р. І з зібраних там даних не видко, щоб цигани з'явилися в халіфаті до IX ст. А вже ж філологічне вивчення циганської мови схиляло дослідників до думки, що цигани повинні були вийти з Індії навіть не раніше од Х ст., бо їхня мова носить на собі ознаки деяких індійських говірок віку Х. Чи могли виходити часом цигани з Індії раніше од IX—Х ст.? Це річ сумнівна. Натяк на це ми маємо в поетичній „Шаг-Наме“ Фірдовсія Х—XI ст. та в прозаїчному лаконічному компендії всесвітньої історії Хамзи Іспаганського Х в. Там сказано, що циган викликав із Індії до Персії сасанідський шах Беграм V Гур (420—428)... Але ж і Фірдовсій, і Хамза Іспаганський спираються на півлегендарну „Книгу володарів Іранських“, яку треба приймати з величезною критичною. На східній окраїні халіфата ми бачимо циган („зотт“) і перед IX в., під час перших мусулманських завоюваннів⁵⁾.

Ми не маємо на увазі сuto-лінгвістичної сторони справи,—хоча й здається нам, що төїхис могло вийти й не тільки з атєїхис, або адігхис—; ми маємо на увазі, головним чином, сuto історичний бік

¹⁾ Op. cit., стор. 59, 55.

²⁾ А як не згадують про неї, то тільки тому, мабуть, що не натрапляють на неї. Взагалі, можна сказати, що розвідка Ф. Міклошича, як за ширмою, ховалася за величезним сuto-філологічним одягом, і, мабуть, тому залишалася іноді невідомою історикам. Між іншим, будучи високо цінною (як і все, що виходило з-під пера цього виключно видатного вченого), розвідка ця не зазначає паризького й московського рукописів (опису тоді ще не було), а особливо—самого факту слов'янського перекладу, що їх пізніше зазначив, а почасті й видав проф. О. А. Дмитрієвський; як своєю чергою й проф. О. А. Д—й, видаючи грецький оригінал слов'янського перекладу молитви про Атинган, не зазначає паралелі в виданнях Міклошича. А. Дмитрієвскій. Богослуж. въ русск. церкви въ XVI в. Казань 1884 р. Приложение III, стор. 26—53; його-ж-таки, Опис лит. ркп., том II. Еўхобіс, Київъ, 1901, стор. 292, 293, 1027.

³⁾ Див., напр. The Encyclopaedia Britannica. 11 Edit. Vol. XII, Cambridge 1910, s. v. Gipsies; в цій от статті показана й чималенька література про циган; (див. також бібліогр. А. Calocci, Gli Zinzari, Storia.. Турин 1889 р.)—у відповідних історіях циган (Pott, Battaillare, Hopf, de Gouje й інш.) єсть абзаци й про атинган. Російську літературу про циган показано в бібліогр. покажчуку (див. опис кол. „Дашковського музея въ Москвѣ“, вып. II*), а також в енциклопедіях.

⁴⁾ Само собою зрозуміло — крім чималої європейської літератури.

⁵⁾ Цю справку ми одержали від акад. А. Ю. Кримського, за що й висловлюємо йому як-найщирішу подяку.

справи; і отже гадаємо, що як наведені у Ф. Міклошича цитати, так і інші аргументи, прямо таки схиляють думку до того, що, мабуть, назва—„цигани“ пішла не від „Атинган“.

Розвідку свою почнемо мало не тим самим шляхом, яким ішов Ф. Міклошич, хоча приведе він нас до інших висновків: наведемо текст свідчень, що на них повинно спиратися усяке міркування. Причому, як ми маємо на увазі більш загально-історичну, а не суто-філологічну сторону справи, то ці витяги подамо в перекладі, зазначаючи лише іноді, а не систематично, грецький оригінал.

Найдавнішим у низці таких свідчень з'являється свідоцтво Царгородського Софійського пресвітера Тимофія, що написав він десь у кінці VI, або на припинку VII століття, у всякім разі раніше од 622 р.¹⁾. Із раніших ересеологів за Атинган іще не згадує ніхто. І як найстаріше, і по змісту своєму, свідчення Тимофія має особливу вагу, а тому наведемо його цілком, як у перекладі, так і по-грецькому.

Ἐτοι δὲ καὶ ἄλλη αἵρεσις τῶν Μελχισεδεκίτων.

Μελχισεδεκίται εἰσὶν οἱ νῦν προσαγρευμένοι Ἀθίγανοι, οὗτοι τὸν Μελχισεδέκαν αὐγούσιον, ἐξ οὗ καὶ τὴν ἀπομνήμαν εἰλήφασιν, εἰσὶ δὲ περὶ τὴν Φρούσαν, οὗτε δὲ ἑβραῖοι, οὗτε ἑβυκοί εἰσι. δοκοῦσι γὰρ τὸ μὲν τάξις τοντον, τὴν δὲ σάρκα μὴ περιέλαυνεθεὶς οὗτοι οὐδένα ἀνθρώπου ἀπτεούθει: αὐτῶν ἀνέγονται ἀλλὰ κανὸν δῷ ἀστοῖς τις ἄρτου, ἢ ἔτερόν τι εἶδος, οὐκ ἀνέχονται ἀπὸ γειρῶν λαβεῖν. ἀλλὰ παρακαλοῦται τοὺς ἀπιδιδόντας αὐτοῖς φειναι χρυσού τὰ εἴδη, καὶ οὗτοι αὐτοῖς προσερχόμενοι αἴροσιν αὐτά. δρισίος κανὸν αὐτοῖς ἔτερος μεταδιδώσιν. τούτῳ οὖν τῷ τρόπῳ Ἀθίγανοις αὐτοὺς καλοῦσιν, διὰ τὸ μὴ ἀνέγεσθαι: αὐτοὺς προσφένειν τινός. δοῦν καὶ οὗτοι προσερχόμενοι τῇ ἀγίᾳ τοῦ θεοῦ ἐκκλησίᾳ, χρείαν ἔχοντο: τοῦ σωτηριῶδον βαπτιζόμενος²⁾.

А єсть і інша²⁾ ересь Мельхіседекітів.

Мельхіседекіти це ті, що зараз звуться Атинганами. Вони почитають Мельхіседека, через що одержали й назву. А живуть вони на Фригіїщині. Вони-ж не гебреї і не поганці. Суботи начебто додержуються, а плоти не обрізують. Вони не дозволяють ніякому чоловікові доторкнутися до них, ба, як хто дасть їм хліба або води, або другої якої речі, вони не дозволяють взяти з рук, а прохають тих, що подають їм, покласти речі на землю, і таким чином сами, наблизившись, беруть їх, так само, як сами передають іншим. Отож через таке поводження звуть їх Атинганами — через те, що вони не дозволяють, щоб хто доторкнувсь до них. Тому вони й, приходячи до святої церкви божої, мають потребу в спасеному хрещенні.

Тимофій Пресвітер — *Περὶ τῶν προσερχόμενον τῇ ἀγίᾳ ἐκκλησίᾳ* — у *Cotelerius, Ecclesiae graecae monumenta. Lutetiae Parisiorum 1686, T. III, 392.*

¹⁾ У своєму огляді ересів він не згадує ще монофелітства, засудженого в 622 р., а про ересі ^{1/2}, VI ст. уже говорить.

²⁾ Раніш Тимофій оповідав про ересь Пелагія й Целестія.

³⁾ Твір Тимофія Пресвітера *Περὶ τῶν προσερχόμενον τῇ ἀγίᾳ ἐκκλησίᾳ* видано у *Cotelerius, Ecclesiae graecae monumenta. Lutetiae Parisiorum 1686*, див. т. III, р. 392.

Далі треба поставити три звістки з Хронографії Теофана, що він склав її 810-811—814-815 р.

Про імператора Никифора (802—811 р.) він каже, що той „був гарячим прихильником (φύλος διάκορος)“ „Маніхеїв, що тепер звуться Павликіянами, й Атинган, що в Фригії та Лікаонії, спочуваючи їхнім пророцтвам та чаруванням“, і (далі скорочуємо), як патрицій Варданій повстав проти нього, він, покликавши Атинган, удавсь до їхніх чарувань: убив бика в ямі особливим способом, чаклував над одяжею повстанця й переміг; щоб оддявити за це, він дав їм право безбоязно жити в його державі і т. д.¹⁾.

Ба в 812 році імператор Михайло І Рангаві й патріярх Никифор піддали багатьох із Атинган переслідуванню, декого вигнали, а де-кого й скарали на смерть, між іншим, і за те, що вони вчили, буцім-то особи священного сану не можуть брати участі в поста-новах про кару на смерть²⁾). У справі виселення особливо допомагав їм стратиг Сходу Лев³⁾.

Між іншим, у Теофана в одному місці⁴⁾ вжито вислову: 'Αθηγάνων εἰκονοκλαστῶν, через що виходило, начеб-то Атингани були Іконо-борцями. Проте de-Boog знайшов у рукописах підставу вставити тут протинку: вийшло — 'Αθηγάνων, Εἰκονοκλαστῶν — „Атинган, Іконоборців“ (перераховуються там і інші еретики); місце втратило інтерес: воно не дає нічого нового.

⁵⁾ Цю цитату з Теофана трохи пізніше мало не дослівно повторено в *Chronographia tripartita* ^{5).}

Ба особливим прихильником Атинган, через кілька років (царював 820—829 р.) з'явився Михайло II Недоріка. Цього Михайла,— каже про нього, не надто прихильний до нього, візантійський хроніст,— принесло (γῆτης) місто так зване, Аморій, у верхній Фригії, що в ньому з давнього часу жило багато юдеїв та атинган та інших нечестивих. І отож одна секта (*αἵρεσις*) у наслідок постійних зносин одних з одними й звичайного сполучення, набувши нового вигляду, вирошувала й чудні догмати; і сам він був учасником (*μέτοχος*) її, впадаючи до родинної побожності. Вона звільняла від божественного омовення (*τοῦ θεῖοῦ λοτροῦ* = хрещення) й участі в спасених тайнах; усього-ж іншого додержувалася, визнаючи Мусіїв закон, опріч обрізання (*πλήρης τῆς περιτεμῆς*). Мав-же Михайло у власному домі навчителя і начеб-то начальника (*οἶκον ἔστρων*), тайноводствуємий ним, гебрея якогось, чи гебрействуючого (*έβοαιδες*⁶), що напучував його в справах

¹⁾ Theophanis. Chronogr., ed. de-Boor, vol. I, Lips. 1883, p. 488.

²⁾ Ibid., стр. 494—495. ³⁾ Ibid., 497.

⁴⁾ Editio Migne (також Бонське видання), t. CVIII, col. 996.

⁵⁾ De-Boor, Op. cit., p. 333. — Як попереднього, так і цього факту Міклошич не занотовувє.

^{*)} Латинський перекладач (у Міні) думає, що це була скоріше *femina якась*, гебрейка. В контексті начебто більш пасує до чоловічого роду.

не тільки душевного життя, а й хатнього господарства. Від нього інспірований, нічого він не залишав спокійним, а був якимсь зібранням невір'я, перекручуючи (*пахарапас*) християнське, підроблюючи юдейське й зчиняючи перелюб з усім іншим. Коли-ж піднісся до царської влади, звеличився й прикрасив себе діядемою й пурпуром"... то не став кращим: він понад усе ставив уміння: „провіщати, які з поросят, що тільки-що народилися, добре вгодовуватимуться... і які відрізнятимуться протилежними здатностями; уміти стояти поруч коней, що хвищають; влучно ухилитися як-найдальше від ослів, що брикаються. Він був великим цінувачем ослюків і міг розібрati, які з них підходять для вантаги, а які можуть добре нести верхівнів, і щоб не скинули, здурівши з переляку" і т. п. Так ось цьому Михайлуві один Атинганин, відомий стратигові Сходу, колись провістив, що „сам цей Михайло і інший хтось скоро стануть славетними, і через невеликий час він сам зацарює"... і т. п. Михайло-ж, „склавши в душі своїй голос Атинганина, що говорив, начеб-то якесь боже пророцтво"... і т. д. Cedrenus. Bonnae 2, pag. 69. Thesphanes. Bonnae 3, pag. 42. Порівн. Ibid. p. 52.

Про цього-ж-таки Михайла Недоріку і приблизно в тому-ж самому дусі, а іноді й тими-ж словами згадують пізніше і Єфрем, у своїй віршованій хроніці (стих 2195, Migne, p. gr., t. CXLIII) і Генезій (Bonnae 31, 32).

У тому-ж-таки дев'ятому столітті патріярх царгородський Методій I (842—846 р.) складає цілу *διάταξις* з приводу того, „як треба приймати Атинган, що приходять до православної віри“. Чин цей Міклошич видав за рукописом Ватиканської бібліотеки 1455 року, а проф. О. О. Дмитрієвський — за рукописом Московської Синод. бібліотеки XII ст.; крім того О. Дмитрієвський дав і слов'янський переклад його за списком 1282 р. з варіантами з кількох рукописів тіє-ж бібліотеки¹⁾.

Крім того, ще Бандіні видав цю *διάταξις* за списком XI ст., а слідом за ним подав частину її ще Й. О. Павлов²⁾. Не будемо ще збільшувати числа видань. Проте, як деякі відомості з цієї формули нам будуть потрібні для історичних висновків, то ми подамо тут деякі витяги з неї в перекладі на нашу мову, маючи головним чином на увазі текст, поданий у Міклошича.

„Належить, каже п-х Методій, щоб³⁾ той, що приходить від Мельхіседекітів, або Теодотіян, або Атинган"... анатематствуєвав „усяку єресь Мельхіседекітів або Теодотіян і Атинган і всіх єресіярхів, Федота, глаголю, чоботаря й учеників його, Аскліпіяда і Гермофіла, і Аполлоніда, і Федота Міняйла, що він найбільше був проводирем

¹⁾ Див. Miklosich, op. cit., S. 57—58 і О. Дмитрієвський, Богослуженіє въ русской церкви въ XVI в. Казань 1884 г., прилож. IV, стр. 46—53.

²⁾ Номоканон при Б. Треби., 2 изд., стр. 133.

³⁾ За Міклошичем — *δεῖ* *υῖ*, у О. Дмитрієвського — *δεῖνα*.

цієї ереси, проклинаю... учителів Атинган... проклинаю усіх..., що говорять, буцім-то Мельхіседек не був чоловіком, а силою Бога великого, що перебуває в неізречених місцях, і буцім-то він більший за Христа... проклинаю тих, що говорять, буцім-то він — Бог і отець Господа нашого Ісуса Христа, і через те називається (істотою) без батька, без матери, без роду. Проклинаю тих, що, як юдеї, додержуються суботи, а, як поганці плюють і на обрізання, і на хрещення. Проклинаю тих, що користуються пророцтвами й чаруваннями й отрутою... проклинаю тих, що прикликають демонів (дачбін) якихсь, що перші з них звуться *օրոյ չչի օշխա չչի ձրչա*, (І) через них начеб-то притягують місяць до себе й питаютъ у нього, про що хочуть. Проклинаю тих, що прикладають до зір імення людей* (і астрологічно гадають). „Проклинаю тих, що під виглядом чистоти навчають ненавидіти людей і гордують усякою людиною, що не однієї з ними віри, і через те не дозволяють ні наблизатися кому до неї, ні їй наблизатися до кого, ні давати що-небудь, ні брати руками; якщо-ж випадково станеться щось таке, зараз удаються до очищеннів і омовеннів, начеб-то споганилися і стали нечистими. Проклинаю до цього ще й усякий інший звичай і забобони і всяке діяння Атинган, що роблять вони явно або потайки. Отже все це я проклинаю”, і т. д.

Від XI століття, в тій справі, що нас цікавить, ми маємо грузинську легенду; на підставі звісток від академика Броссе її подано в французькому перекладі у Міклошича¹⁾. „Коли побожний цар — Баграт IV — був у царському місті Костянтинополі, він довідавсь, — дивне й прямо таки неймовірне діло! — що там були певні нашадки самарянського плім'я, Симона мага, що їх звуть Атинганами” (*Atsingans* — на підставі перекладу встановити точно вислів уже не можна), „чарівники й шахраї славетні. Отже були там дики звірі, що звичайно приходили, щоб їсти тварин, що були в царському паркові (в „філопаркові“) для царського полювання. Великий цар Мономах, як йому розказали про це, звелів покликати Атинган, щоб своїм знанням магів вони знищили звірів, що їдять його дичину. Ці, виконуючи царський наказ, знищили багато диких звірів. Повідомлений про це, що ми розказали, цар Баграт, покликав Атинган і сказав: „яким засобом знищили ви цих звірів?“ „Володаре, сказали вони, наша наука нас учить отруїти м'ясо й покласти його в місці, куди часто приходять звірі; залізши на дерева, ми їх приваблюємо, імітуючи крик звірів, вони збираються на наш голос, їдять м'ясо, і здихають одразу. Тільки звірі, що народилися в велику суботу, не слухають нас і, замість того, щоб їсти отруене м'ясо, кажуть нам: „Їжте його ви сами“, і йдуть собі геть без усякої вади... — Далі розказується, як цар захотів, щоб Атингани продемонстрували свою науку перед його очима. Вони отруїли м'ясо, ба чернець Юрій, що був

¹⁾ Op. cit., S. 58.

тут присутнім, перехрестив його, і собака, що з'їв те м'ясо, не за-
знав ніякої вади; тоді Атингани прохали царя вислати ченця й зве-
літи привести другого собаку, і цей собака, з'ївши отруєного м'яса,
зараз здох.

У XII столітті Вальсамон у своєму коментарі на 61 правило
VI вс. собору каже: „а інші носять за пазухою гадюк, це так звані
Атингани, які кажуть, що один народивсь у нещасливий день, а дру-
гий навпаки під щасливою зіркою, провіщають майбутнє щастя і не-
щастя, видумують ще й інше, про що не можна й писати”. У пояснін-
нях до VI, 66 Вальсамон зауважує: „чревовіщунами й чарівниками
звуться всі надхнені од сатани і що пророкують про невідоме; як
от критрії, Атингани, брехливі пророки, пустельники та інші”¹⁾.

Наведені витяги словами самих джерел і накреслюють перед
нами в загальних рисах тип і історію атинганства. Проте, в зазна-
ченому типові викликають непорозуміння, головним чином, три пункти:
1) про мельхіседекіянство Атинган, 2) про самарянство їх і 3) про звя-
зок їх з циганами, і всі ці три пункти так переплутуються між собою,
що, власне кажучи, утворюють один; на ньому ми й маємо на увазі
спинитися далі.

Найстарішою з'являється думка про мельхіседекіянство Атинган.
Привід для неї до певної міри дають сами-ж візантійські письмен-
ники, а пізніше схиляється до неї відомий Du-Cange²⁾, — у наши дні
Софокліс і інші. У своєму словникові Дю-Канж прямо каже:
„Афітаки. Heretici qui et Melchisedeciani”, себ-то, Атингани — еретики,
вони-ж і Мелхіседекіяни”, за Sophokles'ом „Афітаки — Мелхіседекіяни”³⁾.

Проте, мельхіседекіянство Атинган — річ дуже непевна, і покла-
датися тут на тих візантійських письменників, що начеб-то визнають
Атинган за мельхіседекітів, навряд чи можна. У джерелах ми тут
маємо величезну плутанину, в цьому не може бути ніякого сумніву.

А саме, про мельхіседекіянство Атинган дають привід думати
тільки Тимофій, царгородський пресвітер, та царгород-
ський-же патріарх Методій. Інші всі, а зокрема навіть і ті, що роз-
казують про василевсів — земляків і приятелів Атинган, навіть не зга-
дують про мельхіседекіянство цих еретиків.

У одного-ж з них, що згадують, справа, як то кажуть, видає
себе з ушима. Патріарх Методій (842 — 846 р.) називає корифеїв
і проводирів мельхіседекіянства, і це та-ж самісінька низка імен і прі-
звищ (Федот Мінайло, Асклепіодот, Гермофіл, Аполлоній), які свого
часу зазначені були (у Евсевія і Теодорета), як еретики II століття
і проводирі тодішнього мельхіседекіянства; те-ж саме — й навчання

¹⁾ У цих словах Вальсамона Міклошич убачає вже „начеб-то якусь неясність у ро-
зумінні сути справи”. Op. cit. p. 59. Ба в чому тут ця „неясність”, теж не дуже ясно.

²⁾ Du-Cange. Glossarium... graecitatis. Vratislav. 1891, t. I sub v.

³⁾ Sophocles. Greek lexicon. New-York. 1900; sub v.

їх¹). Ясно, що патріярх пише на підставі старих відомостей (Евсевія, Теодорета), а не власних вражень сучасного життя; він списує з книжок, а не розказує, як було за його часів.

Другий, хто згадує про Мельхіседекітів, це Тимофій теж костянтинопольський (софійський) пресвітер. Щакаво, що мову свою про мельхіседекітів він починає так: „мелхіседекіти це ті, що тепер—у їх звуться Атинганами”, значить, за його часів, себ-то в VI столітті, тих людей, що про них він веде мову, звали не мельхіседекітами, а Атинганами; значить, про атинганство цих людей він свідчить, як сучасник, про мельхіседекіянство ж їх каже лише, як про минуле; таким чином, думка про мельхіседекіянство Атинган є думкою царгородських соборян відносно якоїсь малоазійської секти. Причому один із них, характеризуючи мельхіседекіянство, не знаходить у сучасності будь-яких типових рис його, а повинен звертатися до старих часів. Отже, у Атинган VI—IX століття або трудно було знайти щось типове мельхіседекіянське, або таке було тільки зовсім тожне з попередньою старовиною. Однак, останнє припустити досить трудно: уже Ориген (в III ст.) зазначав, що еретики цієї категорії за його часів вимирили, а в IV ст. Епіфаній Кіпрський уже не знав, чи вони існують²).

У всякім разі той факт, що патріярх царгородський не знаходить сучасних йому рис мельхіседекіянства у Атинган, більше схиляє до визнання помилковості вищезазначеної думки, ніж правдивости її: приводом могла бути просто навіяна з книжок теорія.

Якщо помиллються візантійські письменники, то, здається нам, на помилковий шлях наводить думку дослідника Й. Ф. Міклошич. А саме, заявивши (цілком правильно), що Атингани „не народ”, а „секта”, він далі (не зовсім уже послідовно) наводить цілу низку аргументів на користь тієї думки, що *اَهِىْمَعُون* це є переклад „арабського *lāmasāsiyya*, слова, що ним араби означали самарян (себ-то—певну „народність“?). За одним місцем у Корані, каже він, Сура 20, 87—96, самарянин у пустелі вилив золоте теля, і був покараний од Мусія: його прогнано було від людського суспільства, і все життя своє він повинен був кричати: *la masāsa*, недоторканність! Nutt (A Sketch of Samaritan history, dogma, and literature. London. 1874 стор. 45) думає, що Мохаммед повинен дякувати за це оповідання якійсь жидівській легенді. Масудій і Біруній оповідають, що ще за їх часу, значить, у десятому й одинадцятому столітті, самаряни вживали слів *la masāsa* (De Sacy, Chrestomathie arabe 1.304.343. Abulf. Ann. стор. 175³). „Арабський географ Ідрісій XII століття (додамо до справок Міклошича ще примітку одного з дослідників

¹) Euseb. Histor. eccl., I. V, c. 28.

²) Порівн. Ign. v. Döllinger. Geschichte der gnostisch-manichaenschen Secten. München 1890 S. 31—32, і твір Епіфанія (перекл. 1864 р.), ч. II, стор. 426 і 435.

³) Miklosich, op. c., S. 59.

самарянства) каже, що на Червоному морі на острові жили Самаряни, виселенці з Єгипту, й вони, зустрінувшись з чужоземцем, перш за все кричали: „не торкайся до мене”¹)! „На звязок Атинган з Самарянами, каже Міклошич, здається, вказує й той факт, що в вищезазначеній грузинській легенді Атинган названо „нащадками самарянської раси, Симона Мага”, який відограє певну роль в історії Самарян (Nutt, стор. 55). Як оповідає св. Епіфаній, стосунки з чужовірцями Самаряни визнавали за забруднення. „Мають, каже Епіфаній, (самаряни) й інше дещо повне безглаздя, умиваючись сечею²), коли прийдуть з чужини, начебто заплямовані, прямо в одязі обмиваються водою, якщо доторкувалися до другого з чужих народів, отож вони визнавали за забруднення вхопитися за когось, або доторкнутися (*θιτέου*) до якої іншої людини з іншого сповідання (*θεολόγος*)”. (Epiphanius opera, ed G. Dindorfius. Lipsiae 1859. I. Катά αἴρετων. Стор. 308). Того-ж самого додержувалися і Доситеяни, „четверта єресь Самарян: (вони дбали) не доторкуватись (*θιτάσιν*) до кого через те, що погана всяка людина (стор. 313)”³).

Підібрани рукою видатного мистця науки, ці цитати з першого погляду роблять мало не переконливе враження, сливе схиляють думку до визнання того, що Атинганці були з Самарян. Проте, не дурно сам-же Міклошич у своєму викладі вживає виразів: „мабуть”, „здається” („wahrscheinlich”, „scheint”); він сам (мабуть) вагається, роблячи свій висновок. І дійсно, здається, треба визнати, що як-раз ст Самаряни й не могли бути Атинганцями. В цьому переконують, головним чином, двоє спостережень.

По-перше, в наведених вище візантійських свідоцтвах про Атинган аж тричі згадується, що вони додержуються Мусієвого закону, не вживаючи обрізання: так свідчать про них пресвітер Тимофій, Кедрин-Теофан і патріярх Методій⁴). Тимчасом про Самарян історія до цього часу не знає ще ні одного випадку, щоб вони не обрізувалися. Навпаки скрізь і завсіди Самаряни, звичайно, додержувалися обрізування, як найважливішого пункту в Мусієвому законодавстві⁵). Як-би визнати, що Атингани були Самарянами, то дове-

¹) В. Рыбинский. Самаряне. Киевъ 1913, стор. 334—335.

²) Сеча (*urina*) взагалі відогравала певну роль в деяких східних релігіях; з цього приводу акад. Кримський дає переклад з Абуль-Алі Ма'аррійського X—XI в.:

„Я дивуюся на персів,
Що корова в них святиться:
Що вона їм пустить річку,—
А вони умивають лиця!”

„В Зороастрійській релігії, коли святять воду, то впускають туди трошки коров'ячої урини”. Див. антологію „Пальмове гилля”, ч. II, К. 1923, ст. 128.

³) Miklosich. Ibid.

⁴) Див. наведені раніше виписки.

⁵) В. Рыбинский. Самаряне. Киевъ, 1913, — про прихильність до Мусієвого закону взагалі, див. стор. 362—364 і інш., про обрізання у них — стор. 436 і інш. Посиламося на цю працю, яко спеціальну дисертацию про Самарян.

лося-б припустити, що це була якась зовсім виключна, ні звідкіля більше невідома самарянська секта.

Ба такого припущення не можна робити ще ось з якої причини: візантійські письменники, що згадують про Атинган, добре знають і Самарян. От, наприклад, той-же Теофан, що він не раз каже про Атинган, як про еретиків, добре знає й Самарян, не раз згадує про них (стор. 39, 40, 178, 179, 230)¹⁾, зве їх αἴρετος τῶν Ιουδαίων (а не—χριστιανῶν) і, згадуючи, теж кілька разів (стор. 488, 495, 497), про Атинган, ні единого натяку не робить на їхнє самарянство, а навпаки веде мову про них скоріше, як про християнських еретиків, поруч з Маніхеями, Павлікіянами й т. і. Зокрема, він картиною оповідає про один інцидент, коли слова „Самарянин“ було вжито в невластвому, навіть лайливому розумінні. А саме в 532 р. під час відомого бунту „Ніка“ в іпподромі до натовпу вийшов царський „мандатор“ (оповісник) і гукнув на „прасінів“ (партію „зелених“): „цитьте, Юдеї, Маніхеї й Самарянин“. Прасіни обурилися: „Юдеями й Самарянами називаєш? Матір Божа з усіма!“²⁾. Значить, термін Самарянин не тільки добре відомий був у Царгороді того часу, а іноді вживався там з лайливим відтінком³⁾. Здається, ю царгородські клирики, як от пресвітер Тимофій або патріарх Методій, описуючи неприємну для них ересь Атинган і вказуючи на звязок її з юдейством, як-раз мали нагоду й привід зазначити, що ересь утворилася під впливом, або виникла з осередку Самарян. Однак вони цього не роблять, і можна думати — тому, що Самарянин тут не мали ніякого значення.

Про Самарян уперше згадує грузинська легенда XI століття. Ба не кажучи вже про те, що це дальнє ю сторонне свідоцтво, із XI століття ю із Грузії, саме оповідання стоїть тут у надто легендарній концепції: Атингани, каже легенда, „нащадки самарянського плім'я, Симона Мага“: чарівники Атингани ставляться в звязок з Симоном Магом, а він був Самарянин. Образ Симона Мага вже з II століття став остильки легендарним типом, що така вихідна точка погляду позбавляє всю виведену з неї концепцію історичної ваги (не кажучи вже про інші легендарні елементи оповідання).

Отже, думаємо ми, не зовсім влучно робити і Міклошич, надаючи ваги цьому свідченню, як взагалі не надто велике значення мають і інші, наведені в нього факти.

А саме, він пригадує з Корана (Сура 20, 87 — 96) оповідання про Самірія. Проте толковники Корана ще суперечилися тут, чи то Самірій — значить — Самарянин, чи це просто власне ім'я. З другого боку, в Сурі 20 оповідається про те, як Самірій за часів іще Мусія утворив у пустелі золоте теля (порівн. Исх., гл. ХХІІІ). У дійсності ж

¹⁾ Цитованого у нас видання de Boor'a.

²⁾ Theophanes, Chronogr., ed. cit., p. 182.

³⁾ Як і слово Ἰουδαῖος, що й раніше теж іноді вживалося, як лайливе.

самарянська нація виникла на багато століть пізніше од Мусія. Вести Самарян від Самірія — це був-би анахронізм, неприпустимий навіть для візантійської, біблійно начитаної, освіченості. Легенда про Атинганця Самірія не дає надійної вказівки на Самарян.

Невелике значення має й той, зазначений у Міклошича факт, що Самаряни ще в XI ст. вживали арабського слова *lā masasa*, яке цілком відповідає грецькому *ἀθίγγανος*. Недоторканність до певної міри була розповсюдженім фактом на сході, а почасти докотилася і до наших днів. Основний елемент Мусієвого законодавства — це відокремлення народу божого від інших народів; талмуд не давав своїм адептам уживати багато з того, що можна було гоям; Мохаммед відділяв мусулмана від невірного; пригадаймо навіть тепер авторитетні для декого закони про „трафне“ і т. і.; правда, все це єсть певні модифікації, форми й види недоторканності, певний ґрунт для неї, а не той конкретний тип недоторканності, який ми бачимо в азійських сектантів. Ба все це тільки каже, що атинганство могло вирости на ґрунті кожисі з цих релігій, а не з'ясовує, якої саме: це все єсть окремі факти, що вони могли бути, наприклад, і в гебрействі, а не вказівки на азійське сектантство. Такої вказівки Міклошич не наводить ні однієї.

Близче до справи стоїть остання вказівка Міклошича, вказівка на слова Єпіфанія Кіпрського. Не дурно, як гвіздок, її припасено під кінець, щоб підбити, так мовити, усе раніше сказане, хоча хронологічно вона й з'являється найранішою. Вказівку цю ми навели в перекладі раніше (див. стор. 191). Тепер зазначимо тільки, що як-раз той-же самий Єпіфаній, і в тому-ж самому місці й про тих-же самарянських єретиків Доситеян прямозаявляє: „дотримуються вони обрізання, суботи і того, щоб ні до кого не доторкуватися, бо поганим визнається усяка людина“¹). Значить Атингани, що „плювали“ (*διαχτύουσας*) на обрізання, як висловився про них візантійський анатематизм, не могли бути Самарянами.

Таким чином, коли наведені у Міклошича аргументи на довід того, що Атингани були з Самарян, непереконливі, а такі незастовані в нього факти, як обрізання й погляд візантійських письменників, повинні мати переконливе значення, то треба визнати, що не можна Атингані уважати за Самарянами.

Справу, здається, найкраще уявити, ідучи слідом за тим візантійським письменником, котрий каже, що „в Фрігії, з давніх-давен оселилося багато нечестивих“, і в наслідок їх взаємовідносин виріс новий тип єресі²): Атингани, ми гадаємо, були синкретичним ком-

¹) Ер. 13. Про Самарян-Доситеян див. у В. Рибінського, op. cit., стор. 469 і др.

²) Див. раніш поцітов. місце з Кедріна й Теофана; подаємо тут його грецький текст: ἐν δὲ (у Фрігії) Ιεράπετραι καὶ Αθίγγανοι καὶ ἀτέρμονοι ἀτεβόν πλήθης ἔκπαλα: τῶν γυρίων ἀταταπίζεται. καὶ τις δὲ αἵρετος ἐκ τῆς ἀλλήλων κοινωνίας καὶ διηγεός εμίλιας καὶ τὸν ἕγουσα τὸν τρόπον καὶ ἀλλήλοις διέρχεται. G. Cedrenus, Bonnæ 2, p. 69; пор. Theophanes, Bonnæ 3, p. 42.

плексом різних „ересів”, що з давнього часу оселилися у Фрігії. Причому в цьому комплексі головні елементи дали юдейство, християнство, парсизм, а, може й ще що інше. Про юдейство прямо кажуть вищепомені джерела; про християнство свідчить те, що звичайно річ про Атинган звязується з спогадами про християнські секти, що з'ясовується відношення Атинган до хрещення і т. і.; про вплив парсизму можна думати на підставі того, що згадуються тут перські *δάχθοις* — „сору”, „сохан”, астрологічні вірування¹⁾ та перський магізм.

Між іншим багато перських „Магів” жило в тій самій Малій Азії, навіть Фрігії, де були й Атингани. Іще в другому столітті нашої ери (або на припинку III) відомий еретик Вардесан казав, що за його часу в М. Азії, і в Галатії багато жило Магусейв, що вони виселилися з Персії²⁾. А в четвертому столітті автор ніби-Климових *Recognitioes* заявляє, що з народу Персіян дехто пішли на переселення, їх звуть Магусеями, із них декотрі й до сього дня живуть у Мідії, інші в Партії, ба дехто і в Єгипті, а найбільше в Галатії й Фрігії³⁾.

Від цих-от Атинган, на думку Міклошича й декого інших дослідників, назва пізніше й перейшла на циган. Не станемо спиняєтися на чисто лінгвістичних міркуваннях М-ча; припускаємо, що з *Ἀθίγγας* могло вийти „циган”: еволюція слів іноді буває така, що навіть не впізнаєш пізнішого деривата в первісній основі.

Ми маємо звернути тут увагу на другий бік справи: на значіння слова, реальний зміст його. Отже для того, щоб довести походження одного слова від другого, обов'язково треба з'ясувати не тільки (навіть не стільки) фонетичне споріднення їх, скільки й споріднення значінням. Міклошич, певна річ, визнає необхідність такої постанови питання. Як це могло вийти,каже він, „що ім'я секти, Атингани, було перенесено на народ циган?.. Про можливість такого перенесення імені можна зробити багато здогадів“. Із цих багатьох він робить три, очевидчаки, вважаючи їх за найнатуральніші, найважніші. А саме, по-перше, циган могли назвати Атинганами тому, що вони прийшли в візантійське царство з краю, де жили Атингани, із Фрігії й Лікаонії. Назвавши їх Атинганами „візантійці“, каже Міклошич, зробили так само, як зробили французи, коли вони циган, що прийшли в Францію з Богемії, назвали *Bohémiens*⁴⁾.—З приводу цього першого (*vor allem*) здогаду, завважимо лише те, що такої

¹⁾ Див. раніш зазначені анатематизми: прокляття віри в місяць, в зірки, та віри в звязок їх з долею людей.

²⁾ οὐτοις τῆς Περσίδης ἐξεδημήσαν, οἵτοιςες καλοῦνται Μαγουσαῖς... Εἰς ών αἱστὶ μέχρι νῦν πολλοὶ ἐν Μηδίᾳ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐν Γαλατίᾳ. Müller. *Fragmenta histor. Graecorum*, V, 2, S. 83, § 9.

³⁾ Ibid., V, 2, S. 83 (IX, 20): ex ipsa Persarum gente aliquanti ad peregrina profecti sunt, qui Magusaei appellantur, ex quibus usque in hodiernum sunt alii in Media, alii in Parthia, sed et in Aegypto nonnulli, plures autem in Galatia et Phrygia.

⁴⁾ Op. cit., p. 60.

країни (Атинганії, як от Богемія), не існувало: Атинган було вкра-
плено в інше населення Вірменщини (Фрігії й Лікаонії); з другого
боку, й сам-же Міклошич доводить, що такого народу „Атинган“
теж не було. Атингани — це була не народність, а секта. Отже, циган
назвали, виходило-б, Атинганами по імені країни й народності, що
їх насправжки і на світі не було. Сам Міклошич, видимо, визнає не-
вартість цієї гадки: він робить здогади ще другий і третій.

„Візантійці, — каже він, висловлюючи другий здогад (*eine andere Vermuthung*), назвали циган Атинганами тому, що вони (цигані) на
місці свого попереднього перебування, за звичаєм своїм, приєдналися
до віри тієї країни“¹⁾. — З приводу цього треба завважити, що, по-
перше, ми не маємо аніякісінського історичного свідоцтва про те,
щоб цигані прийняли релігію Атинган; а по-друге, чому це вони
вибрали-б саме Атинган, а не кого іншого? То правда, що цигані
звичайно приймають релігію тієї країни, де перебувають; ба зви-
чайно — релігію пануючу. А тут виходило-б, що вони прийняли ре-
лігію якоїсь невеличкої, та ще до певної міри самозамкнутої, з свою
недоторканністю навіть не підхожої для кочовиків і прохачів, сект. Гадаємо, й цей здогад не надто переконує. Третій здогад здається
декому²⁾ найсильнішим. А саме, Міклошич думає, що візантійці
могли лайливо, з презирством (*zum Schimpf*) називати циган атинганцями³⁾. — Однак, і з цього приводу виникають чималі сумніви.
А саме, який-же це був *Schimpf*, коли навіть на візантійському пре-
столі міг сидіти або сам Атинганин, або явний прихильник (*філос*) Іх,
Михайло Недоріка? Думаеться, що для вислову презирства візан-
тійці знайшли-б якийсь більш підхожий вираз, ніж — „Атинганин“; у вся-
кім разі для того, щоб ужити для образи саме цього терміну, треба
було мати якийсь імпульс, привід, окрім почуття заневаги.

Отже всі наведені в Міклошича здогади про привід і причину
перенесення на циган імени Атинган не дають почуття заспокійли-
вого завдоволення. Видимо, вагається, непевно тут себе почуває
й сам Міклошич; не завдовольняються його здогадами й інші до-
слідники. Де-Гує думає, що слід додати тут їще й таку думку: на
циган перенесено було ім'я Атинган тому, що вони (цигані) принесли
з собою, з Індії назву, яка нагадувала слово „Атингани“, а саме,
назву „Сингар“, або „Чангар“, або „Шангар“. Однак, сам-же де-Гує
завважує, що ці всі слова не такі вже схожі на слово *άθηγανος*, щоб
могли стати за привід для вживання його⁴⁾.

Само собою, здавалось-би, може напрохуватися ще таке при-
пущення: Атингани з циганами мали спільне те, що ті й ті були
ворожбителями, чарівниками. Проте ні Міклошич, ні інші дослідники

¹⁾ Ibid.

²⁾ De Goeje. Mémoires d'histoire et de géographie orientales. № 3. Leyde, 1903. P. 76.

³⁾ Op. cit., p. 60.

⁴⁾ Op. cit., S. 76—77.

цього аргументу звичайно не наводять. Не тому, певна річ, що він не спадає їм на думку, а, мабуть, тому, що вони вважають його за явно недоцільний. Схід у той час було переповнено всякими ворожбителями й чарівниками, і чому це саме з Атинган було перенесено ім'я на новоприбулих із Індії чи Персії ворожбитеv, а не з кого іншого? Чому, наприклад, не взяли для них назгу від магів, що прибули з Персії, жили почасти і в тій самій Фрігії, де були й Атингани, а в чаруваннях остільки вславилися, що навіть сама ця професія стала зватися магією? Сказати, щоб Атингани були багато демократичніші ніж маги, і тому більш підходили до циган, навряд чи можна. Адже-ж із Атинган був василевс,— хоч був він і не з надто великих панів, та проте й маги не були надто великими панами.

Отже ні в Міклошича, ні в науці взагалі, нам здається, не знайдено причини, чому це назгу 'Αθητας було перенесено на циган; та, гадаємо ми, і не може бути знайдено. Не може бути тому, що змістом своїм, означенням слово ἀθητας не підходить до національного типу, істотних рис циган¹⁾). Як це міг візантієць назвати „недоторканцем“ того, хто скоріше радий приторкнутися до всього, що „плохо лежить“? прямо таки слова „недоторканець“ і „циган“ несполучні поняття (одне протилежить другому).

Візантієць повинен був відчувати несполучність цю ще яскравіше, ніж відчуваємо й ми: значення слова виступало для грека яскравіш, ніж для нас. Пресвітер Тимофій, з'ясовуючи назгу 'Αθητας, каже, що вона походить від „πρισφάειν“, себ-то, з'ясовує слово не через звуки (Θητας), а через значення (πρισφάειν = доторкуюсь); ясно, що для нього реальний сенс слова, значення його стояли близче ніж звуки.

Отже візантієць не міг уживати слова 'Αθητας там, де воно не підходило своїм значенням: візантієць не міг звати циган Атинганами. А коли цигани в Візантії не набули собі назвища Атингани, то, значить, не понесли вони його з собою й далі, і інші народи не мали приводу перетворювати його в „Цигани“. Назва „Циган“ є еволюцією від якогось іншого пnia.

¹⁾ „Одна річ мені здається певною, каже де-Гус, що цигани з самого початку, іще задовго перед тим, як вони прийшли в Персію, були тим самим, що вони єсть і зараз — музиками, волоцюгами“ і т. ін. (op. cit., p. p. 15. 60).